

ПЕРЕКЛАДИ БІБЛІІ ТА ЇХНЯ РЕЦЕПЦІЯ У ТВОРАХ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ОЛЬГА БІГУН

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ — Україна

PRZEKŁADY BIBLI I ICH RECEPCJA
W TWÓRCZOŚCI TARASA SZEWCZENKI

OLGA BIHUN

Kijowski Uniwersytet Narodowy im. Tarasa Szewczenki, Kijów — Ukraina

STRESZCZENIE. W artykule przeanalizowano historię i wpływ przekładów Biblii na rozwój ukraińskiego języka literackiego, szczególnie na kształtowanie idiosylu T. Szewczenki. Ponadto zwrócono uwagę na estetyczną percepcję inkunabułów w twórczości poety.

THE BIBLE TRANSLATIONS AND THEIR RECEPTION
IN TARAS SHEVCHENKO'S WRITINGS

OLGA BIGUN

Taras Shevchenko Kyiv National University, Kyiv — Ukraine

ABSTRACT. The history and the influence of the Bible translations on the development of literary Ukrainian language is analyzed; this influence found its realization in the direct enrichment of the religious and church vocabulary, as well as in the language reception of the fiction literature. The influence of the Bible translations on the formation of the idiosyl of T. Shevchenko is under study. The aesthetic reception of the incunabula in the poet's works is analyzed.

На сьогодні тему „Біблія і Шевченко” розглядають у складному комплексі взаємопов’язаних аспектів: загальнокультурологічному, герменевтичному, мовному, дискурсивно-соціологічному, ідентифікаційно-описовому, компаративному, інтерсеміотичному, релігійному тощо. До того ж, кодифікований універсум шевченкових творів щоразу потребує новітніх методів та стратегій. Перспектива досліджень, присвячених багаторівневій рецепції Біблії у творчості Т. Шевченка, передбачає застосування методологічного плюралізму та інтердисциплінарних інтерпретацій, зосередження на авторському контексті з культурно-історичним та суспільно-політичним дискурсами, інтелектуально-духовними та мистецькими візіями.

У книгознавчій площині тексти Святого Письма, якими користувався Т. Шевченко, потребують докладного вивчення. Загальновідомо, що на сьогодні відсутні відомості і про Псалтир, який з дитинства знав поет напам’ять, і про книги Старого Завіту чи Євангелія, що були з ним на засланні.

Оскільки церковнослов’янська мова становила вагомий складник творчості Т. Шевченка, важливо порівняти мовностилістичні та поетикальні особливості існуючих на той час перекладів Святого Письма, з якими міг бути знайомий поет, щоб з’ясувати диференційні ті інтегральні аспекти „символічної” мови,

закоріненої в специфіку старозавітних чи новозавітних текстів, та її поліфункціональності у творах Т. Шевченка.

Традиційно переклади Святого Письма церковнослов'янською, як і формування самої мови, прийнято пов'язувати з діяльністю солунських братів Кирила та Мефодія. Однак належить визнати, що духовне, культурне, літературне життя давньої України існувало ще до прийняття християнства. Існує припущення, що під час своєї хазарської місії Кирило (Костянтин) зупинявся в Корсуні, де було знайдено Євангеліє і Псалтир, написані руськими письменами — глаголицею, що була близькою до сучасної української мови, а сам місіонер розмовляв з людиною, яка говорила руською мовою. Цю корсунську легенду описано у відповідній науковій літературі, однак одностайна думка про руські письмена й книги в Корсуні, з якими познайомився Кирило, відсутня¹. Після хрещення Русі мовою християнських обрядів стає церковнослов'янська як штучний конструкт — усереднена мова для всіх слов'ян з елементами, запозиченими з мов декількох народностей південних, західних і східних слов'ян, а також із грецької мови. Із численних біблійних кодексів Київської Русі-України від XI ст. збереглося на сьогодні лише 13 пам'яток. Найбільш відомі — це Остромирова Євангелія 1073–1074 років, Ізборники Святослава 1073 і 1076 років, Тирський Псалтир 1078–1087 років, Реймська Євангелія, Архангельська Євангелія, Туровська Євангелія, Чудовський Псалтир (усі датовані другою половиною XI ст.). З XII ст. збереглося 28 рукописів; з XIII — 18 великих рукописів і 32 уривки (тут, очевидно, позначилося лихоліття — вторгнення монгольської Золотої Орди та зруйнування столичного Києва в 1240 р.). З XIV ст. збереглося 16 кодексів і 35 уривків, а з XV — вже понад 100 великих рукописних текстів². Ця „бібліотека сакральних текстів” замінила собою попередні здобутки духовного розвитку та значно вплинула на формування української етнокультурної спільноти³.

Наголосимо й на проблемі констатації факту перекладу Біблії церковнослов'янською, що постала поряд із трьома священними мовами — давньогрецькою, латиною, давньогебрейською. Лексичні й граматичні засади церковнослов'янської мови — мобільність та експресивність дієслівних форм, багатство афіксів і флексій, що не мають аналогій у сучасних мовах, лаконізм і динаміка синтаксичних структур, етимологічна глибина лексики створюють неперевершену глибину духовно-емоційних переживань, ілюзію причетності до сакральних подій. Відтак, сам процес перекладу розраховує на майстерне використання точно й чітко окресленого кола зображальних засобів. „Перекладач, — як переконаний архієпископ Августин, — повинен мати одночасно глибоку філологічну підготовку і неабиякі поетичні дарування. Бо без цього переклад богослужбових книг буде виглядати знебарвленим і буденним переказом великих поем. Крім того, перекладачеві необхідно знати святовітцівське богослов'я, а не схоластичне, щоб зрозуміти глибокі за догматичним змістом літургічні тексти”⁴. Безперечно, така проблема постала перед тлумачами Святого Письма на інші європейські мови під час Реформації в XV–XVI ст.

¹ О. Мишанич, *Крізь віки*, Київ 1996, с. 11–12.

² М. Жукалюк, Д. Степовик, *Коротка історія перекладів Біблії українською мовою*, Київ 2005, с. 14–15.

³ Г. Тимошик, *Жіночі гебрайські імена у новочасних перекладах Святого Письма українською мовою*, [в:] „Лінгвістичні студії” Донецьк 2009, вип. 19, с. 263.

⁴ Архієпископ Августин, *Церковнослов'янська мова — мова богослужіння*, [в:] *Християнство й українська мова*, Матер. наук. конф., Київ 5–6 жовтня 2000 р., Львів 2000, с. 15.

Насамперед перекладачі канонічних текстів європейськими мовами — французькою, німецькою, англійською, польською, чеською, білоруською, українською — керувалися необхідністю зробити доступним Святе Письмо для широких верств населення, зокрема в Німеччині переклад Нового Завіту був здійснений Мартіном Лютером 1522 р., а 1534 р. німецькою мовою вийшла Біблія. У Британії до перекладу Святого Письма долучився оксфордський учений і письменник У. Тайндел, якого за це було страчено. Роботу над перекладом було завершено 1535 р. його послідовниками. Католицький переклад французькою Нового Завіту був здійснений 1523 р. Жаном Лефевром, а протестантська версія Біблії французькою вийшла 1535 р. за авторства двоюрідного брата Жана Кальвіна П'єра Оліветана. 1551 р. Ж. Кальвін переглянув переклад П. Оліветана і 1553 р. Р. Етьєн перевидав Біблію, додавши оригінальну нумерацію віршів. Білоруський переклад Біблії був здійснений Ф. Скориною та виданий частинами в Празі та Вільно в 1515–1525 рр.. Чеською мовою Біблія з'явилась 1488 р., проте більш точний її переклад відомий під назвою *Крालицька Біблія*, що датується 1593 р.. У польських перекладах Біблії розрізняють переклади, здійснені реформатами (Брест, 1563), католиками (Несвіж, 1572) та протестантами (Гданськ, 1632).

Загальновідомо, що переклад Святого Письма українською стимулювався внутрішніми і зовнішніми чинниками. Окрім бажання наблизити Слово Боже до простого люду, появу канонічних текстів українською зумовила ще одна особливість: на українських землях, як зазначають дослідники, „між письмовими біблійними текстами й усним проповідуванням виникли досить неприємні та небажані „ножиці”. Йдеться про те, що книжково-рукописна традиція Святого Письма зберігалася на малозрозумілій церковнослов'янській мові, усно-проповідницька традиція — на народній”⁵. Зовнішніми чинниками перекладів Божого Слова українською вважають зразки чеських, польських, білоруських протестантських перекладів Святого Письма. Аналізуючи вплив протестантських перекладів, Л. Шевченко зазначає, що Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр. використало (але не дослівно) текст лютеранського Нового Завіту Секлюціана 1553 р. (перекладач користувався, крім церковнослов'янського, чеськими й польськими джерелами), Євангеліє В. Тяпинського (біля 1570 р.) — переклад соціанського Нового Завіту М. Чеховича 1577 р., Крехівський Апостол (біля 1560-х) — переклад із кальвінської Біблії 1563 р.. 1581 р. з'явилося Євангеліє В. Негалевського, де майже немає слідів церковнослов'янської мови, проте відчувається вплив білоруської й польської мов у лексиці й синтаксисі. Так звана Острозька Біблія, що видана на Волині (1581 р.), виявляє в своїй церковнослов'янщині впливи української народної мови⁶. Загалом, упродовж тисячолітньої історії українських перекладів Біблії, як зазначає В. Кононенко, „їхній вплив на розвиток загальнолітературної мови то посилювався, то послаблювався, однак ніколи не припинявся, виявляючи себе як у безпосередньому збагаченні релігійно-церковного лексикону, так і в рецепції мови художньої літератури”⁷.

Якими ж були найближчі в часі переклади Святого Письма, що могли стати в полі зору Т. Шевченка? І. Дзюба констатує: „В його час не було ще пе-

⁵ М. Жукалюк, Д. Степовик, *засн. джерело*, с. 14.

⁶ Л. Шевченко, *Українські переклади Святого Письма на європейському тлі*, [в:] “Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика” Київ 2003, вип. 7, с. 79.

⁷ В. Кононенко, *Українські переклади Біблії в розвитку української мови*, [в:] Кардинал Йосип Сліпий і сучасність, Івано-Франківськ 2002, с. 150.

рекладів Біблії українською новолітературною мовою; Житомирська Євангелія 1571 року, староукраїнською книжною мовою, не була йому знайома; користувався він російськими виданнями, що зберігали стилістику церковнослов'янської мови⁸. Очевидно, згадуючи про цю Євангелію, більш відому під назвою Волинська Євангелія, що є пізнішою версією Пересопницької пам'ятки й містить лише новозавітні тексти, вчений дає зрозуміти, що це джерело могло би стати для Т. Шевченка загальнолексичним орієнтиром уживання поетичної образності чи типової біблійної метафорики⁹. Достовірно відомо про Біблію в помертньому описі книг Т. Шевченка, де за номером 80 зафіксовано: „Библия, СПб., 1824, 8°, 1 кн. с автографом”¹⁰. Згідно завіту самого Т. Шевченка цей примірник був подарований письменниці Маркові Вовчку. Однак 1856 р. Т. Шевченко подарував примірник Біблії Ф. Лазаревському того ж видання 1824 у вісімку, і в ньому є підкреслення олівцем. Відомо, що цей примірник зараз зберігається в НМТШ (№А–214). Учені переконані, що „за текстом це видання 1824 — найближче повторення Єлизаветинської Біблії (1751). Її канонічний, як на той час, церковнослов'янський текст постав у вигляді послідовного опрацювання списку Генадійської Біблії (1499) вченими-редакторами Острозької Біблії (1583) та кількома генераціями київських учених-монахів. Видрукуване у вісімку дрібним шрифтом, видання 1824 було найзручнішим для того кочового життя, що судилося Т. Шевченкові, а практична відсутність гравюр-ілюстрацій, не нав'язуючи сприйняття тексту художником, сприяла вільній мистецькій інтерпретації”¹¹.

Збірний, дещо ідеальний образ Книги Книг подає Т. Шевченко у своїй повісті *Варнак*. Це було видання „в красном сафьяновом переплете, с золотыми вытиснутыми и почерневшими украшениями. Это была Библия (как я после узнал) — изящное киевское издание 1743 [года], с высокопарным посвящением гетману Разумовскому”¹². Як бачимо, особливого значення тут набуває титульна сторінка. Подібне оформлення притаманне українській друкованій книзі XVII–XVIII ст., стилістика якої продовжує традиції, закладені львівською, острозькою, київською друкарнями ще в попередній період. „Неодмінні атрибути титульної сторінки, — відмічає Я. Ісаєвич, — назва книжки, набрана великими літерами, і вихідні дані, обрамлені дереворитною оздобною рамкою — „фортою”, що в ранніх виданнях має вигляд архітектурного порталу. З часом до чисто архітектурних колон стали додавати оздобний рослинний орнамент, — інколи бічні колони обплетені виноградною лозою. Архітектурна рамка доповнюється клеймами із зображеннями святих або свят, алегоричних композицій. Новим елементом у розвитку титульного аркуша були рамки без фронтона, замість нього центральну частину сторінки оточувала складна композиція, в якій численні клейма з'єднувалися бароковими гірляндами з листям, квітами, плодами. В деяких виданнях Києво-Печерської лаври в нижній частині титульної арки вміщували зображення головного лаврського храму Успенського собору. Трапляються форти, що своєю структурою нагадують іконостас: відповідним чином розміщені гравюри з орнаментальним обрамленням, що відповідало іко-

⁸ І. Дзюба, *Тарас Шевченко. Життя і творчість*, Київ 2008, с. 286.

⁹ Я. Гарасим, *Псалми Тарасові: етноканонізація біблійного жанру*, [в:] „Вісник Луганського національного університету: Філологічні науки” 2012, № 12, ч. 2, с. 26.

¹⁰ В. Анісов, Є. Середа, *Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка*, Київ 1976, с. 343.

¹¹ С. Росовецький, *Біблія і Шевченко*, [в:] *Шевченківська енциклопедія в 2 т.*, Київ 2012, т. 1, с. 415.

¹² Т. Шевченко, *Повне зібрання творів в 12 т.*, Київ 2003, т. 3, с. 124.

ностасній різьбі. Утім, у середині XVIII ст. до ряду гарно оформлених літургійних видань повертається класична архітектурна рамка-портал¹³.

У художньому описі біблійного видання Т. Шевченко чітко передає графічні закони оформлення, притаманні тій культурно-історичній добі. Однак рік видання, вказаний автором, ставить багато запитань: у реєстрі друкарні Києво-Печерської Лаври видання, згадуване в повісті, не значиться, а найближче — за 1758 рік не має зазначеної присвяти¹⁴. Я. Ісаєвич пише, що це видання повторювало опрацьовану українськими книжниками Єлизаветинську Біблію 1751 р., в основі якої лежала Московська Біблія 1663 р., а та, відповідно, як наголошувалося в її передмові, була лише передруком „с готового переклада князя Константина Острожського печатати неизменно, кроме орфографии и некоторых в мале имен и речений”. Передруки тексту Острозької Біблії сприяли тому, що вжитий у ній варіант церковнослов'янської мови став найавторитетнішим¹⁵.

Окремо вкажемо на уявну присвяту. Якщо осмислити роки життя Кирила Розумовського (1728–1803), то з'ясується, що присвятили цю Біблію йому в п'ятнадцятирічному віці, ще далеко не гетьману. Це можна вважати неточністю, однак, зважаючи на глибинні символічні коди¹⁶ Шевченкової творчості, спрямуємо зусилля на їх часткове розшифрування. Ймовірно, так поет натякає на неіснуюче видання Біблії, історію якого, безперечно, знали свідомі українці. Таким виданням міг бути так і не здійснений задум Петра Могили — вшанування 70-ліття виходу першої друкованої Острозької Біблії. Це мало би бути кийвське видання Біблії за 1651 р.. Відомо, що митрополит Петро доручив ченцю-граверу Іллі виготовити близько 500 ілюстрацій для майбутнього видання Біблії. Значна частина проекту була здійснена в першій половині 40-х років XVII ст. На жаль, на початку січня 1647 р., у 50-літньому віці, після короткочасної хвороби Петро Могила помер. У зв'язку зі смертю Петра Могили проект Біблії так і не був здійснений. Були ще й інші обставини, відомі у вітчизняній історії як „епоха руїни”. Від проекту Петра Могили залишилося понад 130 гравюр на біблійні теми — ілюстрації до перших книг Старого Завіту. Гравер Ілля, вирішивши, що видання Біблії не здійсниться, припинив ілюстрування Святого Письма на Книгах Царів. Гравюри Іллі збереглися до наших днів; нині їх вивчають богослови та мистецтвознавці¹⁷. Невідомо, де зберігалися ці гравюри під час шевченкового перебування в Києві і чи міг він їх бачити. Але, знаючи потяг Т. Шевченка до мистецтва гравюри, можна припустити, що саме роботи гравера Іллі надихнули його описати нездійснений проект Петра Могили в повісті *Варнак*. Зауважимо, що опис книги зацентровано на її зовнішньому вигляді, можливо, так проявилась домінанта естетичного сприйняття стародруку, що репрезентувала малярське покликання Т. Шевченка.

Щодо перекладів Біблії, сучасних Кобзареві, відомо про спробу перекласти Євангелії новоукраїнською мовою у к. 30-х або на поч. 40-х рр. XIX ст. письменником-галичанином М. Шашкевичем. Зберігся рукопис його перекладу чотирьох глав Євангелія від Матвія¹⁸. У 60-х рр. повний переклад Євангелія

¹³ Я. Ісаєвич, *Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми*, Львів 2002, с. 324.

¹⁴ Я. Запаско, Я. Ісаєвич, *Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні*, Львів 1984, кн. 2, ч. 1, с. 107.

¹⁵ Я. Ісаєвич, *засн. джерело*, с. 320.

¹⁶ G. Grabowicz, *The Poet as Mythmaker. A Study of Symbolic Meaning in Taras Ševčenko*, Cambridge 1982, p. 16.

¹⁷ М. Жукалюк, Д. Степовик, *засн. джерело*, с. 28.

¹⁸ В. Німчук, *Українські переклади Святого Письма*, [в:] *Das Ukrainische als Kirchensprache. Українська мова в Церквах*, Wien 2005, с. 17.

здійснив П. Морачевський, однак через консерватизм російської синодальної цензури публікація видання була відкладена. Переклад П. Морачевського розповсюджувався в рукописних копіях. І лише 1906 р. завдяки новим історичним змінам, що прийшли з революцією 1905 р. до Росії, цей переклад отримав дозвіл на друк від Синоду Російської Православної Церкви. На переконання учених-філологів того часу (О. Востокова, О. Никитенка, І. Срезневського, П. Житецького), „Евангеліє, переведенное на малоросійское нарѣчіє г. Мораческимъ, есть въ высшей степени трудъ замѣчательный и съ учено-филологической стороны, и со стороны религиозно-нравственной”¹⁹. Проте колоніальне становище України затримувало український книгодрук, і Слово Боже до українського народу дійшло зі значним запізненням.

Ідея перекладу Святого Письма українською була особливо популярною і серед членів Кирило-Мефодіївського братства, де обговорювалися ідеї так званих недільних шкіл з викладанням предметів українською мовою й вивчення рідною мовою Закону Божого. До того ж, україномовні переспіви Псалмів, сюжети з Псалтиря все частіше набували поетичних форм у творах П. Гулака-Артемовського, П. Куліша, М. Максимовича, Т. Шевченка. Право українського народу на свою мову, літературу, історію взяли відстоювати засновники — колишні члени Кирило-Мефодіївського братства — й прихильники з числа національно свідомої інтелігенції першого поважного часопису „Основа”, що виходив у Петербурзі з 1861 р. Саме зі сторінок цього часопису вперше було повідомлено читачів про створення в Петербурзі Громадського комітету для збору коштів на видання підручників і Святого Письма українською мовою²⁰. Саме з цієї натхненної атмосфери входження живої української мови у всі сфери життя, включно з сакральною цариною Божого Слова, виніс П. Куліш своє переконання в необхідності перекладу Біблії, що через численні перешкоди та невдачі з допомогою І. Пулюя та І. Нечуй-Левицького була надрукована у Відні (1903 р.).

Незважаючи на те, що творча скарбниця Т. Шевченка нараховує переклади 11 псалмів, Біблію поет волів цитувати церковнослов'янською. Принаймні, поет ніде не висловлював ідеї створення Біблії українською мовою. Уважаємо, що канонічні тексти церковнослов'янською для Т. Шевченка були знаковою системою причетності до культури, освіти й літератури. Це можна назвати своєрідним потягом до „архаїки” та пояснити тим, що в умовах зростання етнічної свідомості виникала потреба шукати „свою античність”, корені власної самобутності²¹, староукраїнська / церковнослов'янська була не тільки мовою біблійних текстів, але й мовою давньої української літератури, складовою лексики та фразеології дум, використовувалась як мова „книжна” для вкладання історичних довідок, документів та свідчень, з якими поет стикався, наприклад, під час роботи в Археографічній комісії (1845–1847). Дослідники зауважують, що під час перебування в комісії Т. Шевченко найбільше цікавився пам'ятками давнини. В обов'язки художника входило не тільки малювання цих пам'яток, а й збирання різних документів тощо. „Робота в комісії, — переконаний В. Микитась, — була Шевченкові до душі, бо він завжди виявляв великий інтерес до історії і археології, яку називав „таинственной матерью ис-

¹⁹ В. Науменко, *Ф. С. Морачевській и его литературная деятельность*, Київ 1903, с. 33.

²⁰ *Енциклопедія історії України в 12 т.*, редкол. В. А. Смолій (голова) та ін., Київ 2010, т. 7, с. 644.

²¹ Я. Ісаєвич, *Мовний код культури в 2 т.*, [в:] *Історія української культури*, Київ 2001, т. 2, с. 159.

тории". Крім того, це давало йому можливість завжди бути серед народу, вивчати його звичаї. Перебуваючи на Переяславщині і в Чернігові, Т. Шевченко пише свої „археологічні замітки” й складає науковий опис старих книг з Переяслава й Чернігова, записує велику кількість зразків народної творчості²². Очевидно, у тих документах були й зразки давньої української писемності. Відомо, що київська Археографічна комісія багато зробила щодо видання пам'яток давнини: були опубліковані літописи Самовидця, Граб'янки, Величка, що стали ґрунтом для творчої інтерпретації багатьох історичних подій у творах Т. Шевченка. У поетико-стилістичній площині шевченкових творів, як уважає І. Дзюба, поетові „довелося творити високий патетичний стиль нової української мови (якого не було до нього і в романтиків), беручи староукраїнізми з літописів, „Слова о полку Ігоревім”, народних релігійних співів, кантів, колядок та українізуючи церковнослов'янські біблеїзми, вводячи їх в українські синтаксичні конструкції, асимілюючи морфологічно, максимально використовуючи можливості українського словотворення”²³.

Т. Шевченко не розглядав церковнослов'янську мову як чужорідну, а активно долучав її словотворче багатство до новоукраїнської літературної мови. Як зазначає М. Москаленко, „переклади Шевченка, та й не лише його, з церковнослов'янської та книжної української на живу українську мову в ХІХ столітті аж ніяк не були перекладами з „чужого” на „своє”. Адже, крім церковної літератури, природним носієм якої було духівництво і до якої так чи інакше прилучалися прості люди, селяни, те середовище письменного і неписьменного люду, в якому народився і виріс Шевченко, — в народі побутували напрацьовані попередніми віками численні писемні та усні твори: апокрифи, житія, легенди, бувальщини, перекази духовного та мирського зміст <...>. Переклади Шевченка з церковнослов'янської — це пряме й закономірне продовження „масового письменства” того часу. Це саме повною мірою стосується й наслідувань („подражаній”), варіацій та переробок біблійних, у тому числі євангельських мотивів і сюжетів”²⁴. Уважаємо, що причиною цього є світоглядно-естетична співмірність текстів Святого Письма та морально-світоглядних й етико-естетичних відчуттів Т. Шевченка, втілених у макрокосмічній символіці його поетичної творчості.

²² В. Микитась, *До питання про традиції давньої української літератури в творчості Шевченка*, [в:] *Збірник праць восьмої наук. шевченків. конф.*, Київ 1960, с. 36.

²³ І. Дзюба, *засн. джерело*, с. 286.

²⁴ М. Москаленко, *Нариси історії українського перекладу*, [в:] „Всесвіт”, 2006, № 3–4, с. 46.